

Владислав Верстюк

ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ У СТІНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Неспроможність російської влади від 1861 р. знайти прийнятний для всього суспільства спосіб модернізації сільського господарства, преференції дворянському, поміщицькому землеволодінню за рахунок селянства розглядаються істориками однією з головних причин вибуху революцій і 1905, і 1917 рр. Селянин, в тому числі й з солдатською амуніцією в окопах Першої світової війни, став примітною дієвою постаттю революції. Аграрний характер революції 1917 р., загалом визнаний, з особливою силою виявився в Україні, в складі населення якої селянство мало абсолютну більшість¹.

Характерною рисою революційних подій в Україні було тісне поєднання національного та соціального моментів, які фокусувалися на постаті українського селянина. Кожна з політичних сил, які претендували на політичне лідерство в Україні, а особливо на владу, мали в той чи інший спосіб вирішувати селянську проблему.

Передусім це мала зробити Українська Центральна Рада, яка постала на початку березня 1917 р. у вузькому колі київської української інтелігенції. Для умасовлення українського руху їй потрібно було широке народне опертя. Дістати його можна було насамперед в селянському середовищі. Першим кроком в цьому напрямку став кооперативний з'їзд Київщини, що відбувся 14–15 березня 1917 р. З'їзд, за спогадами М. Грушевського, заманіфестував себе в ролі не фахової організації, а насамперед “представництва землі, села і селянства”². З одного боку, кооперативний з'їзд не оминув можливості солідаризуватися з революційною Росією, а з іншого – і це було головним – продемонстрував українські домагання федеративної перебудови Росії із забезпеченням національно-територіальної автономії України.

Резонанс, який мав кооперативний з'їзд не лише в київському політичному середовищі, змусив українських діячів звернути особливу увагу на селянство. Це треба було зробити й тому, що серед російських політичних сил з перших

¹ Перші спроби осмислення аграрного характеру революції були зроблені ще в її ході активними учасниками тих подій. Зокрема можна згадати брошури: В. Качинський. *Соціалізація сільського господарства на Україні*. Київ, 1919. 29 с.; М. Байер. *Причини аграрної революції на Україні і шляхи до розв'язання аграрної справи*. Київ; Відень, 1920. 23 с.; Д. Лебедь. *Роль крест'янства в українській революції* // *Звезда-Зоря*. Катеринослав, 1921. № 29. С. 21-22. О. Мицюк. *Як боролосся українське селянство за землю*. Львів, 1921. 19 с. З пізніших монографічних досліджень виділимо праці: І. Витанович. *Аграрна політика українських урядів 1917–1920*. Мюнхен; Чикаго, 1968. 69 с.; І. В. Хміль. *Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 рр.* Київ, 2000. 90 с.

² М. Грушевський. *Спомини* // *Київ*. 1989. № 8. С. 137.

днів революції розпочалася справжня боротьба за селянські маси. Перед тут вели російські есери, які ініціювали створення в селах “крестьянских союзов”.

Українські есери висунули ідею створення в селах селянських спілок. 27 березня в Полтаві відбулися організаційні збори першої такої спілки, а вже 6–7 квітня у Києві відбувся з'їзд діячів українського села, на якому було представлено 18 місцевих селянських спілок. З'їзд ухвалив утворити Всеукраїнську селянську спілку, для чого створив відповідний організаційний комітет, який перейнявся проблемами скликання Всеукраїнського селянського з'їзду. В основу діяльності селянських спілок з'їзд поклав дві головні ідеї: по-перше, домагатись національно-територіальної автономії України, а по-друге, вирішення земельного питання в Україні покласти не на Всеросійські Установчі збори, а на Український сойм. Ці ідеї, як відзначав П. Христюк, визначили майбутній розвиток Української революції. Обидва вектори революційних змін в Україні узгоджувались “в одне велике питання визволення працюючої людини з-під всякого гніту, з-під всякої неволі”³. Окрім цього, обидві ідеї були тісно узгоджені з рішеннями першого з'їзду УПСР, який відбувся 4–5 квітня 1917 р. у Києві. В них йшлося про скликання Української Установчої Ради, про перетворення Росії у федеративну демократичну республіку з автономією України, а в сфері аграрних перетворень з'їзд УПСР визнавав кінечним ідеалом українських есерів повну соціалізацію землі, в умовах війни висловлювався за “негайну передачу земель царських, кабінетних, церковних та монастирських, а також маєтків великих землевласників до Українського земельного фонду”⁴. Обидва з'їзди висунули до Тимчасового уряду вимогу заборони продажу землі до проведення аграрної реформи.

Обидва з'їзди були скликані напередодні проведення Всеукраїнського національного конгресу, їх делегати взяли активну участь у його роботі, забезпечували йому широку репрезентативність і соціальну базу. Національний конгрес не розглядав спеціально аграрне питання (ідея його скликання належала М. Грушевському і була спрямована на підтримку гасла національно-територіальної автономії України та легітимзації Української Центральної Ради шляхом нових виборів її складу). Проте в доповідях з приводу різноманітних аспектів автономії ставилися питання перерозподілу повноважень між центральним та українським урядами, обговорювалася проблема місцевого самоврядування, права та повноваження територіальних громад, творення територіально-національного війська, яке б несло службу виключно в Україні. Такі питання не могли не зачіпати селян, і вони активно підтримали конгрес. Газета “Киевская мысль”, яка стримано ставилася до українського руху, все ж не могла приховати захоплення масовою демонстрацією національного почуття, носіями якого були делегати. “Море голів і від краю до краю котяться хвилі мелодійної української мови, – повідомляла газета. – Партер наповнюють делегати, кількість яких перебільшила тисячу чоловік. Але це ще не все, очікують ще й тих, хто не встиг прибути на сьогоднішнє засідання”. В наступному номері

³ П. Христюк. *Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.* Київ; Відень, 1921. Т. 1. С. 25.

⁴ *Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали.* Київ, 2003. С. 135.

газета повідомила, що кількість делегатів “щогодини виростає за рахунок нових, що прибувають по залізниці, на пароплавах, конях, навіть *per pedes apostolorum* пішки”. “Це вже свого роду українське патріотичне паломництво”, – констатувала “Киевская мысль”⁵.

Орган УПСР, часопис “Боротьба” відзначав, що у квітні на Україні відбулося кілька селянських з’їздів різного масштабу і на всіх цих з’їздах “селяни виявили повну свідомість своїх інтересів” та волю “захищати народні права і боротись за переведення законним шляхом земельної реформи відповідно вимогам трудового люду”⁶.

Особливо симптоматичним з перших селянських з’їздів 1917 р. був з’їзд в Одесі, скликаний 6–8 квітня 1917 р. селянською секцією ради робітничих депутатів, на який з’їхалося близько 2000 делегатів від селян Херсонської, Подільської та частково Бесарабської губерній. Керівництво з’їзду від його початку опинилося в руках російських меншовиків та есерів, які процедурно прагнули позбавити представників українських партій можливості говорити, але делегати наполягали на цих виступах і одногосно проголосували за резолюцію, запропоновану українськими есерами. В резолюції йшлося про те, що справедливе рішення земельного питання “можливе тільки при повній автономії України”⁷.

Загалом процес організації селянства впродовж весни-літа 1917 р. проходив досить швидко. У волостях, повітах та губерніях з’являлися ради селянських депутатів, у селах відкривалися “Просвіти”, створювалися кооперативні осередки, але найчисленнішими стали селянські спілки. Вони тісно співпрацювали з Українською партією соціалістів-революціонерів. Спілки забезпечували цій партії масову політичну підтримку, а УПСР набула особливої ваги у Центральній Раді, де мала найбільшу фракцію. Показовим був і перехід голови УЦР М. Грушевського під прапори есерівської ідеології.

Якщо українські есери наполягали на соціалізації землі, то українські есдеки, фракція яких користувалася великим впливом в УЦР, притримувалися властивої марксистським партіям ідеї націоналізації та муніципалізації землі. Українські соціалісти-федералісти не мали в 1917 р. чіткої позиції щодо способу реорганізації сільськогосподарської справи, але частина провідних діячів партії, таких як Є. Чикаленко, В. Леонтович, дотримувалися поглядів, близьких до програмових засад заснованої влітку 1917 р. Української демократичної хліборобської партії, яка до складу Центральної Ради не входила і виступала опонентом до її соціалістичного курсу. У програмі УДХП йшлося про забезпечення безземельних та малоземельних хліборобів землею з українського земельного фонду на правах власності за викуп на пільгових умовах, які визначить через відповідний закон Український сойм. Національний земельний фонд мав бути створений з казенних удільних, монастирських та церковних земель, а також частини приватновласницької землі, яку сойм візнає за необхідне викупити у попередніх власників. Право викупу землі та передачі її в земельний фонд надавалось і земельному державному банку⁸.

⁵ *Киевская мысль*. 1917. 8 апреля.

⁶ *Боротьба*. Орган УПСР. 1917. № 2. С. 5.

⁷ *Українське слово* (Одеса). 1917. Травень.

⁸ *Нова рада* (Київ). 1917. 9 липня.

Отже, практично всі українські партії, що входили до УЦР, і ті, що їй опонували, поділяли думку про необхідність реорганізації земельної справи. Питання полягало лише в тому, як це зробити: поміркованими заходами з урахуванням інтересів великих землевласників чи радикальним революційним шляхом конфіскації великої земельної власності, до якого схилилась більшість безземельного та малоземельного селянства.

Аналіз документального матеріалу показує, що Центральна Рада, в якій домінували представники соціалістичних партій, схилилася до радикальних способів вирішення аграрного питання. Прикладом попередньої земельної програми Центральної Ради може слугувати резолюція “Про землю” Всеукраїнського селянського з’їзду, який відбувся 28 травня – 2 червня 1917 р. у Києві. (З’їзд формально не був структурою Центральної Ради, але його проведення патрунувалося нею.) На з’їзді були присутні і фактично керували його роботою провідники УЦР включно з М. Грушевським. Тож з’їздівські резолюції “Про землю”, “Про Центральний Український земельний комітет” і “Про організацію селянства” були попередньо узгоджені з керівництвом УЦР.

У список для виступів в обговоренні земельного питання на з’їзді записалося 80 осіб від всіх регіонів України. Ці виступи показали велику регіональну специфіку у землеволодінні та землекористуванні в Україні, що підкреслювало надзвичайну складність розв’язання земельного питання. Однак резолюція “Про землю” була ухвалена одногосно. Вона визнавала, що “тільки здійснення соціалістичного ідеалу, до якого прямує Україна, як і інші народи, може задовольнити бажання трудового селянства та пролетаріату”⁹. Яким же був у візії делегатів з’їзду цей ідеал, і які заходи до його здійснення вони передбачали? Насамперед – скасування приватної власності на землю, перехід всієї землі без викупу до Українського земельного фонду, від якого через споживчу та трудову норми земля мала бути віддана у користування лише тим, хто буде обробляти її власними руками. Не виключала резолюція добровільного гуртового ведення господарства через створення хліборобських товариств. Ліси, води та земельні надра в межах України визнавались власністю українського народу. Для створення механізму проведення аграрної реформи з’їзд запропонував створити Центральний Український земельний комітет, а також місцеві земельні комітети¹⁰.

Важливе значення мала резолюція “Про Центральний Український земельний комітет”, в якому, передусім, було сформульовано кілька важливих вимог до Тимчасового уряду в аграрній сфері. По-перше, створити Центральний Український земельний комітет, видати закон про передання в Україні земельних справ у підпорядкування цього комітету та місцеві земельні комітети, а також заборонити продаж і довгострокову оренду землі, її роздріблення. Визнати всі земельні угоди, укладені від початку революції, недійсними, вжити жорстких заходів проти вирубування лісу. Цікавим був пункт резолюції стосовно Донецького басейну. З’їзд висловився проти його монополізації Тимчасовим урядом і зазначив, що викори-

⁹ І. В. Хміль. *Перший Всеукраїнський селянський з’їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.)*. Київ, 1992. С. 23.

¹⁰ Там само. С. 23-24.

стання урядом Донбасу “можливе тільки за угодою Центрального Українського земельного комітету”¹¹.

Суголосність дій Центральної Ради та Всеукраїнського селянського з’їзду була продемонстрована входженням до УЦР 212 членів Всеукраїнської Ради селянських депутатів, обраної на селянському з’їзді. Ідеї з’їзду, зафіксовані в резолюції “Про землю”, були перенесені до I Універсалу Центральної Ради, який з’явився 10 червня 1917 р. У титульній частині цієї декларації відзначалося, щоб “після відповідних рішень Всеросійських Установчих зборів право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським зборам (Соймові)”¹².

Важливість для Центральної Ради тісного зв’язку з селянством підкреслювалась і фактом створення Генерального секретаріату, у складі якого одразу ж з’явилося генеральне секретарство земельних справ, яке очолив відомий кооперативний діяч Б. Мартос. Він був членом Української соціал-демократичної робітничої партії, і, безумовно, ця обставина не могла не позначитися на стратегії майбутньої діяльності земельного секретарства. В першій декларації Генерального секретаріату, опублікованій 27 червня 1917 р., земельна проблема була дещо відсунута на другий план. Першим завданням секретарства земельних справ визначалося створення волосних, повітових та губернських земельних комітетів та рад селянських депутатів, діяльність яких мала спрямовуватися “на шлях громадського порядкування не тільки земельною власністю, але і сільськогосподарським інвентарем”. Секретарство зобов’язувалося створити Український крайовий земельний комітет, а також підготувати проект земельного закону, в тому й “ту його частину, яка повинна розмежувати компетенцію Всеросійського парламенту і Українського Сойму в земельних справах”¹³. Очевидно, відчутна зміна акцентів у стратегії земельних перетворень була викликана як партійністю генерального секретаря земельних справ, так і прагненням Генерального секретаріату не доводити конфронтацію з Тимчасовим урядом до крайньої межі, адже російський уряд не наважувався взяти на себе відповідальність за проведення земельної реформи і відніс її до прерогатив Всеросійських Установчих зборів.

Відмінність позицій українських есерів та есдеків у земельному питанні вилилась в ідеологічний конфлікт на Всеукраїнському робітничому з’їзді, який відбувся 11–14 липня 1917 р. у Києві. На з’їзді домінували українські есдеки, доповідачем з земельного питання був Б. Мартос. Тези його доповіді, як і пункти ухваленої робітничим з’їздом резолюції, мали деякі відмінності від резолюції Всеукраїнського селянського з’їзду. Зокрема, вже не говорилося про скасування приватної власності на землю, про передачу землі у користування тільки тим, хто обробляє її власними руками. Натомість йшлося про те, щоб землю лише вилучити з товарного обороту, а також щоб користування землею було “улаштоване в інтересах усього трудового народу”¹⁴. Подібні формулювання не сподобались есерівській

¹¹ Там само. С. 25.

¹² *Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах*. Київ, 1996. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. С. 101.

¹³ Там само. С. 159.

¹⁴ П. Христюк. *Замітки і матеріали...* Т. 1. С. 103.

фракції робітничого з'їзду, і вона запропонувала продублювати резолюцію селянського з'їзду, а коли есдеки цю пропозицію відхилили, – есери відмовилися від голосування і залишили зал засідань.

Літо та початок осені 1917 р. Центральна Рада витратила на з'ясування стосунків з Тимчасовим урядом та легітимацію Генерального секретаріату, що прив'язувало українських діячів до урядової політики. Між тим після провалу наступу на фронті політична ситуація в Росії загострилася. Народ вимагав негайного вирішення всіх суперечностей, які накопичилися в суспільстві, і не хотів зважати на реальну ситуацію та можливі наслідки. Уряд, в якому з серпня знову домінували кадети, навпаки, побоюючись катастрофи, діяв обережно, втрачаючи залишки кредиту довіри.

Слабкість уряду намагались використати і праві, і ліві сили. Провал корніловського заколоту відкрив шлях до влади більшовикам, які активно використовували загальнонаціональну кризу в країні. Солдати відмовлялися воювати, селяни громили поміщицькі маєтки.

В українських політиків було розуміння необхідності негайних “пожежних” дій, спрямованих на завершення війни та проведення аграрної реформи. Так, С. Єфремов наприкінці серпня опублікував статтю “Півроку”, в якій передбачав можливість соціального колапсу, якщо не будуть вжиті негайні заходи до припинення війни. “Держава опинилась у невимовно скрутному становищі і прудко наближається до ще гірших подій, – прогнозує політик і вказує на головну причину цього лиха. – Щоб вивести її з того становища, щоб одвести од берега безодні, яка зіє перед нею, треба не тільки величезної внутрішньої роботи, одностайної й творчої роботи, а й ліквідації того основного лиха, що й довело державу до банкруства. Воювати і разом перетворювати внутрішнє життя Росії, видимо, не під силу і треба чимось одним пожертвувати. Чим – на це не може двох відповідей бути”¹⁵.

Інший, більш лівий український політик, есер М. Шаповал опублікував у серпні-вересні брошуру “З біжучої хвилі (Революція, Установчі збори і наша політика)”, в якій відзначив повну втрату мотивації в суспільстві, і особливо в нижніх його верствах, до продовження війни. Революція не створила нових, додаткових мотивів, які б мобілізували народні маси. Вихід М.Шаповал бачив у реформуванні соціальних відносин: “треба дати народові віру, що він не буде одурений”¹⁶. Насамперед М. Шаповал пропонує провести аграрну реформу, а саме: передати великі й середні земельні маєтки та ліси під оруду земельних комітетів. Тоді народ “знайде в собі силу терпеливо ждати справедливого рішення земельної справи і справді буде зацікавлений в скликанні Установчих Зборів”¹⁷. Брошура М. Шаповала цікава ще й тим, що її автор вважає: в Україні ця реформа повинна бути проведена з ініціативи та під орудою Центральної Ради, не чекаючи Установчих Зборів. До висновку про необхідність передачі землі та сільськогосподарського виробництва під контроль земельних комітетів ще до скликання Всеросійських

¹⁵ *Нова рада*. 1917. 27 серпня.

¹⁶ *Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали*. Київ, 2003. С. 725.

¹⁷ Там само. С. 726.

Установчих зборів прийшла Катеринославська крайова конференція УСДРП, яка відбулася 8–10 вересня 1917 р.¹⁸

Проте ні Центральна Рада, ні Генеральний секретаріат не наважувалися на якісь рішучі конкретні кроки. 29 вересня 1917 р. новий склад Генерального секретаріату, затверджений Тимчасовим урядом, підготував свою нову декларацію, в якій на перший план висувувалася ідея скликання, поряд з Всеросійськими, Українських Установчих зборів. Саме на них покладалося завдання “найсправедливішого виявлення волі демократії України”¹⁹. Ідея таких зборів протиставляла Центральну Раду і Генеральний секретаріат Тимчасовому урядові, проте відкладала проведення конкретних реформ, передусім земельної, на невизначений час. В декларації визнавалося, що війна та економічна криза ведуть “за собою темне, несвідоме невдоволення широких народних мас”, на ґрунті якого росте анархія і контрреволюція. Генеральний секретаріат обіцяв всіма силами рішуче боротися” за всіма проявами безладдя і контрреволюційними замахами за допомогою демократичних органів місцевого самоврядування”²⁰. А найкращим способом боротьби “з епідемією грабєжів, самосудів, анархічних виступів безвідповідальних груп” декларація визнала “активну, організовану самодіяльність і самооборону людності”²¹. В декларації також містилась обіцянка “розробити для внесення на Всеросійські та Українські Установчі збори план земельної реформи на Україні”, а за ближчу мету досить розмито ставилося завдання “упорядкування земельних відносин через земельні комітети”²².

Можна припустити, що такими стриманими заявами Генеральний секретаріат намагався ще раз “просигналізувати” Тимчасовому урядові і про всю складність аграрної ситуації в країні, і водночас про своє бажання вирішувати її в межах правового поля спільно з урядом. Пошуки конструктивного рішення земельної проблеми відрізняли наступну діяльність Генерального секретаріату. 5 жовтня 1917 р. на розгляд Малої ради секретарством земельних справ було представлено статут крайового Українського земельного комітету. Як повідомляла 7 жовтня “Робітнича газета”, цей статут було розроблено з урахуванням особливостей автономії України відповідно до зразкового статуту земельних комітетів, підготовленого Тимчасовим урядом. На тому ж засіданні Малої ради ухвалено інструкцію, яка регламентувала стосунки секретарства земельних справ з цукровими заводами та маєтками “удільного відомства”. Тобто секретарство “відає сільським господарством та зв’язаною з ним народною працею, підготовляє земельну реформу, завідує державними маєтностями, дбає про поліпшення сільського господарства, промисловості та промислів, порядкує переселенням, лісами, водами, а також рибними та звіровими ловами”²³.

Товариш генерального секретаря земельних справ К. Мацієвич з статутом та інструкцією їздив до Петрограда в надії затвердити їх у Тимчасовому уряді. Поїздка не дала позитивних результатів. 24 жовтня 1917 р. Мала рада заслухала звіт К. Мацієвича про поїздку до Петрограда, після чого розгорнувся обмін думками, внаслідок якого ухвалено дві резолюції. Першу вніс український соціал-демократ

¹⁸ Там само. С. 754.

¹⁹ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах*. Т. 1. С. 323.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С. 324.

²² Там само.

²³ Там само. С. 332-333.

М. Ткаченко. Вона вимагала від Генерального секретаріату негайно розробити законопроект про передачу землі в розпорядження земельних комітетів і внести його на розгляд УЦР. Друга резолюція сіоніста М. Тьомкіна пропонувала генеральним секретарям В. Винниченку, І. Стешенку та О. Зарубіну, які перебували на той час у Петрограді, ще раз звернутися до Тимчасового уряду і донести до нього рішення Малої ради²⁴.

Як відомо, 25 жовтня стало останнім днем підпорядкування Тимчасовому уряду. Його падіння, перехід влади у Петрограді до рук більшовиків внесли значні корективи у діяльність Центральної Ради та Генерального секретаріату. 29 жовтня, відкриваючи роботу чергової сьомої сесії Центральної Ради, М. Грушевський чимало уваги звернув на перешкоди, які створювали на шляху української демократії “органи старої тактики” (зокрема він вказав на небажання Тимчасового уряду затвердити законопроект про Крайовий земельний комітет). У зв’язку з новою ситуацією постали й нові завдання, нова мета – створення Української Демократичної Республіки. “Республіка та стоїть перед нами як велике завдання, яке ми сповнимо і дамо до санкції Українських Установчих зборів, скликання яких ми підготовляємо і мусимо здійснити в найкоротшому часі”, – пообіцяв М. Грушевський. Лідер есерівської партії та її фракції в Центральній Раді М. Ковалевський в промові на відкритті сьомої сесії УЦР теж засвідчив, що останнім часом від серпня 1917 р. Генеральний секретаріат перебував у прикрому становищі між “Тимчасовою інструкцією” та реальними вимогами революції, і саме через “інструкцію не полагоджено земельного закону і закону про Крайовий земельний комітет”²⁵. Наступного дня сесія терміново розглянула законопроект про передачу землі у розпорядження земельних комітетів. Як відзначив у своїй доповіді товариш генерального секретаря земельних справ К. Мацієвич, це був тимчасовий документ, який не порушував основ землеволодіння та не касував земельної власності. Вочевидь ця обставина викликала досить складне голосування (“за” – 96, “проти” – 65, за іншими джерелами – 72). В резолюції сесії, яка супроводжувала рішення, визнавалася необхідність термінового запровадження комітетського контролю над землею, а також підкреслювалася потреба невідкладного ходу до соціалізації землі²⁶.

Боротьба за повноваження між Генеральним секретаріатом і Тимчасовим урядом упродовж літа-осені 1917 р. відбувалася на тлі бурхливого розвитку аграрної революції, стихійного захоплення селянами поміщицької землі, реманенту, худоби. Якщо весною 1917 р. такі захвати були поодинокими, то з другої половини літа, а особливо восени, вони стали масовими. Характерним в цьому плані є повідомлення Полтавського губернського комісара С. Іваненка в міністерство внутрішніх справ у другій половині червня 1917 р. Через волосні земельні комітети, повідомляє комісар, “селяни знімають найманих робітників і військовополонених з роботи в поміщицьких господарствах, самі самочинно стають до роботи в кількості, яка не відповідає дійсному обсягу роботи, при цьому встановлюють самі фантастичну заробітну плату і 8-годинний робочий день, забороняють господарям продавати худобу, самочинно розпоряджаються сіножатями, вимагають примусової оренди,

²⁴ Там само. С. 357-358.

²⁵ Там само. С. 372.

²⁶ Там само. С. 377.

не дотримуються правил сівозміни. Власникам маєтків забороняється застосовувати при жнивях машини, а за ручну працю селяни вимагають третій сніп або й половину зібраного урожаю. Губернський комісар пише, що подібні дії загрожують повним розладнанням господарського життя маєтків”²⁷. Відсутність реальних важелів впливу на ситуацію змусили С. Іваненка піти у відставку. Не кращою була ситуація в інших губерніях. Восени селянські виступи набрали погромних форм, особливо погроми розповсюдилися на Правобережжі, де їх часто ініціювали солдати Південно-Західного фронту. Подільський губернський комісар М. Стаховський в кінці вересня інформував офіційний Петроград, що “хвиля розгромів гвардійцями винокурних заводів викликала повну анархію у половині губернії, біда має стихійний характер і не виключена контрреволюційна агітація”. Комісар просив уряд вжити рішучіших заходів. Особливо постраждали від погромів Літинський та Летичівський повіти. Ф. Дорожинський 17 жовтня послав до ставки Верховного головнокомандуючого телеграму, в якій повідомляв, що маєтки його брата у Пилявці та Карлівці розграбовані та розгромлені натовпом солдат 413 полку 104 дивізії 34 армійського корпусу. Під грабунок і розгром потрапили господарство, худоба, кінний завод, тонкорунні вівці, зерно, цукровий буряк, машини та знаряддя²⁸. В Літинському повіті з 26 жовтня по 2 жовтня 1917 р. прокотилася хвиля масових розгромів винокурних заводів, складів, маєтків, загалом постраждало 20 об’єктів. Грабунку зазнавали і місцеві селяни. Цим подіям передували розгроми та підпали в Могилів-Подільському та Летичівському повітах, де стихійно почалися з приходом військових частин. Окремі групи п’яних озвірілих солдат, при масовій участі місцевих селян вдалися до розгромів. Розгроми робили також команди, прислані з Вінниці для придушення безпорядків²⁹. Масштаб погромів змусив Тимчасовий уряд вдатись до надзвичайних кроків. 12 жовтня наказом уряду на території Летичівського, Новоушицького та Проскурівського повітів було поширено дію правил про місцевості, оголошені на військовому положенні³⁰. Але й такими заходами зупинити аграрні виступи не вдалося. В липні – першій половині жовтня в Україні було зареєстровано 525 аграрних виступів³¹.

Хвиля аграрного екстремізму ще більше зросла після ухвалення II Всеросійським з’їздом рад декрету про землю. Цей декрет, як і декрет про мир, був ефективним стратегічним ходом В. Леніна у боротьбі за владу в Росії. Ленін не переймався, на відміну від Центральної Ради, пошуком ефективних заходів щодо збереження сільськогосподарського виробництва, його не цікавили інтереси селянства, для нього важливим було використати деструктивну енергію селянства для розвалу старого світу, на руїнах якого передбачалася побудова нового комуністичного ладу.

Подільський губернський комісар Степура 30 листопада 1917 р. повідомляв генеральне секретарство військових справ, що у Лянцкоруні Кам’янець-Подільського

²⁷ Государственный архив Российской Федерации (Москва; далі – ГАРФ). Ф. 1788. Оп. 2. Ед. хр. 132. Арк. 35.

²⁸ Там само. Ф. 1791. Оп. 2. Ед. хр. 219. Арк. 115.

²⁹ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 419. Оп. 1. Од. зб. 7068. Арк. 2-23в.

³⁰ Там само. Ф. 1779. Оп. 1. Од. зб. 182. Арк. 1.

³¹ *Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 книгах*. Київ, 1977. Т. 5. С. 147.

повіту солдатами зруйновано та розграбовано маєток Базюків та єврейські крамниці. Не змогли спинити погром навіть депутати солдатської ради. Штаби корпусів не мали надійного війська для припинення грабежів. Комісар просив військової допомоги. Очевидно вона не прийшла на початку грудня. Кам'янецький повітовий комісар Красовський попросив допомоги з Києва, бо солдати та селяни остаточно дограбовували повіт, маєтки знищили, взялися за приватні крамниці³².

Центральна Рада ніколи не ставила завдання приходу до влади у площину повного знищення старого світу. Вона сповідувала будуючі, а не руйнуючі цінності, завжди виступала з філософією позитивістського сприйняття світу, його конструктивного поліпшення, в якості якого розглядала ідеї децентралізації влади в Росії, перетворення її у федеративну демократичну державу з забезпеченням Україні національно-територіальної автономії. Діячі УЦР віддавали данину соціалістичним ідеям, але не таким радикальним, як більшовицькі. Центральна Рада впродовж 1917 р. дистанціювалась від більшовицької партії, хоч і надала в своєму складі кілька місць для київських більшовиків. Вона засудила більшовицький збройний виступ у жовтні 1917 р., а проголошенням УНР намагалася виставити бар'єр для поширення більшовизму в Україні. Проте УЦР не могла не враховувати крайню радикалізацію селянських настроїв. Перед нею стояло дуже складне завдання – знайти відповідні цим настроям соціально-економічні гасла, але спрямувати їх не на повний розгром виробничих відносин на селі, а на їх трансформацію.

В узагальненому вигляді проект аграрної перебудови УНР було визначено III Універсалом. Він скасував приватну власність на поміщицькі та інші землі нетрудових господарств, до яких було віднесено удільні, монастирські, кабінетні та церковні. Визнавалося, що ці землі повинні перейти у власність трудового народу без викупу. Остаточне вирішення земельного питання залишилося прерогативою Українських Установчих Зборів, до проведення яких землею мали порядкувати земельні комітети на підставі закону. Його доручалося виробити генеральному секретарству земельних справ³³.

III Універсал революційним шляхом ліквідував поміщицьке землеволодіння, але не дав точного визначення трудового і нетрудового господарства. Він ліквідував приватну власність на велике землеволодіння, але обійшов мовчанкою приватну власність на селянські землі. В ньому не тільки не інтерпретувався, а навіть не згадувався принцип соціалізації землі. Це породжувало численні питання та різне тлумачення земельних положень III Універсалу. Негативно сприйняла III Універсал Українська хліборобсько-демократична партія, яка боронила право приватної власності на землю. Особливу тривогу продемонстрували польські політичні та громадські організації, які оголосили публічний протест проти Універсалу на тій підставі, що він, "касуєчи право власності земельної, яка є одвічним здобутком праці поляків, відбираючи нашим костелам наділи землі, які є для них єдиним матеріальним забезпеченням ... насилує основні права, на котрих спочиває життя і розвиток всіх культурних громадянств світа"³⁴.

Не поділяли радикальності земельних положень Універсалу генеральний секретар земельних справ М. Савченко-Більський та його заступник К. Мацієвич – обидва пода-

³² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). Ф. 628. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 2; Ф. 1792. Оп. 1. Од. зб. 44. Арк. 342.

³³ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах*. Т. 1. С. 400.

³⁴ Цит. за: Д. Дорошенко. *Історія України 1917–1923 рр.* Нью-Йорк, 1954. Т. 1: Доба Центральної Ради. С. 188.

лися у відставку. К. Мацієвич, який належав до ліберально-демократичної УПСФ, виступив на сторінках “Нової ради” з жорсткою критикою земельних ідей III Універсалу, які, на його думку, ніколи не були властиві українцям і лише призвели до розгулу аграрного терору³⁵.

Цікаво, що критикували Універсал не лише з правого, але й лівого боку. Більшовицька київська “Пролетарская мысль” 10 листопада назвала Універсал звичайною буржуазною, демократичною мелодекламацією, яку можна тлумачити у різний спосіб: “Робітників і селян можна запевняти, що Універсал є звернутий проти поміщиків та капіталістів, а останніх можна уlepsувати необхідністю заспокоїти робітників та селян деякими поступками”.

Отже, земельні положення виявилися чи не найдражливішими у III Універсалі, принаймні вони вимагали додаткових пояснень і тлумачень. З цим Генеральний секретаріат не забарився. Вже наступного за схваленням III Універсалу дня (8 листопада) на засіданні Генерального секретаріату при розгляді відставки М. Савченка-Більського було ухвалено: відставку не приймати до того часу, доки не буде вироблено пояснень до Універсалу. У пресі було оголошено, що вони спішно готуються Генеральним секретаріатом.

16 листопада в пресі опублікували одразу два документи, які коментували ситуацію з землею. Один з них виходив від Генерального секретаріату, мав позначку “офіційно” і був підписаний В. Винниченком, Б. Мартосом та О. Лотоцьким. Цей документ обговорювався попередньо на засіданні Генерального секретаріату. В ньому говорилося, що Універсал лише проголосив “загальні принципи, що повинні лягти в основу відповідних законів”. Такими підвалинами визнавалися скасування права власності на певну категорію земель та перехід вивласненої землі до трудового народу без викупу.

Скасування права власності Генеральний секретаріат інтерпретував насамперед як заборону “землю продавати, купувати, заставляти, дарувати чи передавати кому-небудь у власність якими-будь способами”³⁶. Важливою виглядала і теза про те, що це скасування власності, як і всю систему земельних відносин в Україні мають остаточно підтвердити і встановити Українські Установчі збори. До того цими землями мають порядкувати земельні комітети на основі окремого закону. Генеральний секретаріат наголосив, що “Універсал не дозволяє ніяких самовільних захоплень земель і всякого добра, порубок лісів, тощо”. Він же брав на себе зобов’язання подбати про службовців і робітників вивласнених сільськогосподарських підприємств, брав відповідальність за борги цих підприємств, а також відкрив “питання про форму і розмір громадської допомоги тим, хто понесе тяжкі втрати через земельну реформу”³⁷. Ці проблеми передбачалося обговорити на Установчих Зборах.

У поясненнях Генерального секретаріату далі відзначалося, що скасування права власності стосується тільки нетрудових господарств, а всі трудові землі, чи козацькі, чи селянські, залишаються у власності їх господарів. Не втрачали права власності на свої землі міста, містечка, а також господарі дач, садиб, садів, городів, дослідних полів та станцій, шахт, заводів і фабрик. Щодо лісів, пропонувалося розробити окреме законодавство та передати це питання на розгляд Установчих Зборів.

³⁵ Там само.

³⁶ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах*. Т. 1. С. 449.

³⁷ Там само.

Отже, Генеральний секретаріат наголосив на тому, що Універсал “не тільки не дає права самовольно розпоряджатися землями або сільськогосподарським реманентом, кіньми, скотом і т. ін., а, признаючи його добром всенародним, передає все під догляд і в розпорядження повітових та губернських земельних комітетів при допомозі комітетів волосних”³⁸.

Відозва генерального секретарства земельних справ загалом була суголосною поясненням Генерального секретаріату, проте містила цікаві уточнення, на які варто звернути увагу. Передусім у ній тлумачилося поняття нетрудового господарства, як такого, де “хазяїн сам своїми руками і руками своєї сім’ї, хоч би й з допомогою машин, не працює (не в силах обробити, а мусить тримати постійних робітників)”. Уточнювалося, що землевласників, які мають менше 50 десятин землі, Універсал не зачіпає: “така трудова власність по Універсалу не скасована, а остається собі, як і досі була”³⁹. Справу максимального розміру трудового господарства передбачалося розглянути на Установчих Зборах.

Після відставки М. Савченка-Більського тимчасово обов’язки генерального секретаря земельних справ виконував Б. Мартос, під керівництвом якого оперативно був розроблений проект земельного закону. Текст проекту не зберігся, але відомо, що у його підготовці активну участь брали українські есери П. Христюк, О. Мищук, О. Шумський та Т. Осадчий. В результаті, при обговоренні його на 8-й сесії Центральної Ради 14–15 грудня 1917 р. виявилось, що проект не влаштовує ні українських соціал-демократів, ні українських есерів з ідейно-теоретичних міркувань, а простих селян, членів УЦР він влаштовував головним чином високою нормою визначення розмірів трудового господарства – 40 десятин.

Слід вважати, що на обговорення земельного законопроекту прямий вплив мало загострення стосунків між УНР та РСФРР. Обидві країни вже практично перебували у стані війни, а в стінах Центральної Ради група лівих есерів таємно готувала захоплення влади. Вплив ліворадикальних ідей висвітлювався у так званій формулі переходу, яка була запропонована в ході обговорення земельної проблеми від фракцій українських та російських есерів. Ця формула визнавала земельний законопроект таким, що не відповідає інтересам трудового селянства, і вимагала створити комісію з завданням виробити новий закон, який би був побудований на принципі повного скасування власності на землю та її соціалізації. Есери вимагали замістити посаду генерального секретаря земельних справ членом УПСР.

Українські есдеки на таку заяву відповіли не менш рішуче. М. Порш оголосив, що земельний закон, згідно з III Універсалом, має бути схвалений Українськими Установчими Зборами, а заслуханий законопроект – взятий за основу та доопрацьований парламентською комісією для повторного внесення в УЦР. Якщо запропоновану есдеками пропозицію не буде ухвалено і сесія стане на бік українських есерів, то соціал-демократи погрожували відкликати своїх представників з Генерального секретаріату. Есдеків підтримали фракції Бунду, соціалістів-федералістів, меншовиків та самостійників. Крайню межу напруги вдалося дещо зняти голові УЦР М. Грушевському, який запропонував до голосування резолюцій ухвалити

³⁸ Там само. С. 450.

³⁹ Там само. С. 444-445.

кілька змін у законі про вибори, після чого було оголошено перерву до вечірнього засідання, а розгляд земельного питання відклали аж на 17 грудня.

Упродовж двох днів ідейно-політичні пристрасті дещо заспокоїлися. Есери напередодні висловилися за позитивну оцінку діяльності Генерального секретаріату, а есдеки, хоча й заявили, що будуть проти есерівської оцінки земельного законопроекту, вже не говорили про відкликання своїх однопартійців зі складу Генерального секретаріату. Внаслідок голосування формула переходу українських есерів отримала: “за” – 131 голос, “проти” – 101, “утримався” – 13. Відповідно формула соціал-демократів: 103-139-10⁴⁰.

Таким чином, законопроект було відхилено. Центральна Рада ухвалила рішення створити нову комісію з представників усіх фракцій на пропорційній основі для розробки нового законопроекту, який мав базуватись на ідеї повної ліквідації приватної власності на землю та її соціалізації.

До складу земельної комісії було обрано 23 члени. 23 грудня газета “Народня воля” повідомила, що комісія працює щоденно, обговорюючи основні базові принципи законопроекту: 1) скасування приватної власності; 2) право кожного громадянина на землю; 3) органи порядкування землею; 4) форми користування; 5) правила користування; 6) обов’язки держави щодо забезпечення права на землю.

Прискорила підготовку земельного закону українсько-більшовицька війна, нав’язана більшовиками. 11 січня УЦР проголосила IV Універсалом Українську Народну Республіку – “самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу”⁴¹. В Універсалі говорилося, що обрана УЦР комісія “вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі”⁴².

Новий земельний законопроект, як те і обіцяв IV Універсал, був винесений на розгляд 9-ї сесії Центральної Ради, яка працювала з 15 по 25 січня 1918 р. з перервами у Києві. Це був надзвичайно складний для УНР час. Центральна Рада не змогла встановити дієвого контролю за ситуацією на місцях, і на окраїнах УНР поступово стверджувалася радянська влада. У Харкові було проголошено створення Донецько-Криворізької республіки, велася збройна боротьба за владу в Одесі, 16 січня під Крутами відбувся нерівний бій між переважаючими більшовицькими частинами і студентським українським куренем. Того ж дня у Києві спалахнув виступ частини міського гарнізону та робітників “Арсеналу” проти Центральної Ради. Об’єднане засідання Ради робітничих депутатів, фабзавкомів і профспілок Києва ухвалило розпочати загальний міський політичний страйк. Командувач Київською військовою округою М. Шинкар оголосив надзвичайний стан в столиці, а комендантом Києва призначив М. Ковенка. Останній близько 21 години з загоном “вільних козаків” з’явився у Центральній Раді і заарештував групу лівих есерів С. Бачинського, П. Любченка, Г. Михайличенка, П. Сіверо-Одоєвського, М. Полоза, О. Шумського та Ткаля, яких запідозрили у контактах з більшовицьким Петроградом. Частина заарештованих займалася розробкою земельного закону. 18 січня більшовицьке

⁴⁰ Там само. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. С. 35.

⁴¹ Там само. С. 103.

⁴² Там само.

повстання поширилося по Києву. Повстанці були на віддалі кілометра від будинку Педагогічного музею, де розташувалась Центральна Рада. Розглядом земельного закону на сесії Центральної Ради передувало звернення секретарства земельних справ до громадян УНР, насамперед селян, з інформацією про земельний законопроект та позицію секретарства. Вона полягала в пильнуванні інтересів широких народних мас. Відозва також застерігала селян від погромних дій, пропонувала їм “доказати, що вони свідомо ставляться до сучасних змін у земельній справі”⁴³. Відозва пропагувала колективні форми ведення господарства, закликала зберігати культурні та високопродуктивні великі сільськогосподарські маєтки.

Пленарне засідання сесії Центральної Ради 18 січня 1918 р., на якому мав обговорюватися аграрний законопроект, розпочало свою роботу лише о пів на третю годину дня. Відповідно до тривожної і непрогнозованої ситуації всі присутні у залі були одягнені у верхній одяг і кожної хвилини були готові залишити будинок. В президії сиділи М. Грушевський, два секретарі та В. Голубович, який мав очолити новий український уряд, бо уряд В. Винниченка подав у відставку.

В такій напруженій ситуації, як твердить “Народня воля”, відкривши засідання, М. Грушевський порадив зборам “без обговорення затвердити внесений напередодні проект земельного закону в цілому з тим, щоб потрібні дрібні поправки до цього закону потім зробити в Малій раді”⁴⁴. Прислухавшись до поради, сесія одногосно проголосувала за прийняття закону. Як пізніше запевняв П. Христюк, він, О. Шумський і російські есери Пухтинський та Дешевой були фактичними авторами закону. За зразок структури закону вони взяли проект, який розробила фракція російських есерів у Другій Державній думі. П. Христюк не приховував, що закон писався нашвидкоруч і основною його метою була ідея виключити всяку можливість експлуатації людини людиною за допомогою землі та землеробства. Отже, закон скасував право власності на всі землі і оголосив їх разом з водами та надрами “добром народу Української Народної Республіки”⁴⁵. На користування ним мали право всі громадяни УНР. Верховне порядкування до Українських Установчих Зборів покладалося на УЦР, а на місцях – на органи самоврядування. Розписувались основні засади користування землею, окрема стаття визначала норми наділення трудового господарства землею. Її кількість не повинна була перевищувати площу, яка “може бути оброблена власною працею сім’ї або товариства”⁴⁶. Напевно, найбільшу актуальність і політичне навантаження мав останній, третій розділ, який визначав порядок вивласнення земель та їх перехід до нових користувачів. Вивласнення здійснювалося без викупу, за попередніми власниками й орендарями за їх бажанням та за постановою волосного земельного комітету залишались у користування сади, виноградники, хмільники в межах трудової норми. У розпорядженні колишніх власників залишались також землі під оселями, господарськими будовами, торгівельними та промисловими закладами. За такою ж схемою розподілявся інвентар. Землею спочатку наділялись безземельні

⁴³ *Народня воля*. 1917. 16 січня.

⁴⁴ *Народня воля*. 1917. 22 січня.

⁴⁵ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах*. Т. 2. С. 128.

⁴⁶ Там само. С. 129.

та малоземельні хлібороби, а тоді – нехлібороби та немісцеві. Передбачалося зрівняльне користування землею⁴⁷.

Друга мета, яку переслідували розробники закону, за свідченням П. Христюка, полягала в утворенні “таких умов землекористування, які полегшували б спочатку організацію окремих великих громадських господарств з спільним, громадським веденням господарства, а потім – перехід до громадського ведення сільського господарства в загально-державних межах”⁴⁸.

Важко говорити про громадсько-політичний резонанс закону про землю взимку 1918 р. Наступного дня після закриття 9-ї сесії Центральна Рада змушена була терміново залишити Київ, до якого рвалися більшовицькі загони. Якийсь час вона (фактично лише частина членів Малої ради) та уряд перебували в Житомирі, Коростені, Сарнах, потім знову у Житомирі, з якого тільки на початку березня повернулися до Києва. У цей час земельне питання практично не піднімалося на засіданнях уряду і зводилося до епізодичних нагадувань про схвалення земельного закону.

Берестейська мирна угода, прихід німецьких та австро-угорських військ в Україну не тільки допомогли Центральній Раді повернутися у Київ і зберегти себе як репрезентанта УНР, але й суттєво змінили соціально-політичну ситуацію в країні. Українські політики, запрошуючи іноземне військо, наївно розраховували, що воно йде виключно як допомога у боротьбі з більшовиками, що ці військові контингенти складатимуться з галицьких січових стрільців та дивізій, сформованих з українців-військовополонених насамперед, а вже потім – з німецьких військ, що вони не будуть мати якогось помітного впливу принаймні на внутрішню політику уряду УНР.

Однак в дійсності все склалося по-іншому. Присутність військ Німеччини та Австро-Угорщини на українській землі суттєво вплинула на суспільні настрої. Виступаючи 9 березня, член Малої ради М. Чечель відзначив, що прихід німців вніс тривогу в настрої людної: “Селяни почали опасатися, чи не будуть скасовані всі ті здобутки, які нам принесла революція. З другого боку, поміщики і багатії почали підводити голову, і навіть багато з них почали кохати надію, що земелька тепер для селян пропаде”⁴⁹.

Центральна Рада відреагувала на ці настрої відозвою від 11 березня, в якій намагалась їх спростувати: “Українська Центральна Рада як проголосила своїм Четвертим Універсалом незалежність і самостійність Української Народної Республіки, так при тій самостійності й незалежності стоїть і буде їх боронити від усякого замаху. Як віддала вона всю землю робочому народові земельним законом, так на тім вона і стоїть. Закони, видані на користь робочих, і далі будуть в силі”⁵⁰.

У незмінності курсу Центральної Ради був особливо твердо переконаний М. Грушевський. Виступаючи на урочистому засіданні Малої ради 20 березня 1918 р. з нагоди першої річниці створення УЦР, він завершив свій виступ, підкресливши: “У своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій,

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ П. Христюк. *Замітки і матеріали...* Т. 2. С. 131.

⁴⁹ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах.* Т. 2. С. 190-191.

⁵⁰ Там само. С. 198.

єдиний компас, це – інтереси трудящих мас”⁵¹. Послідовність цієї позиції мала бути продемонстрована аграрною політикою Центральної Ради, яка наголошувала в своїх заявах на неухильному впровадженні січневого закону в життя.

У березні Рада народних міністрів принаймні двічі заслуховувала інформацію міністра земельних справ про ситуацію на селі і стан засіву полів. В середині квітня при міністерстві розгорнув роботу Всеукраїнський земельний комітет, який координував роботу місцевих земельних комітетів. До роботи на селі активно підключилась Селянська спілка зі своєю поновленою структурою. 24 березня у Києві відбулося засідання ЦК спілки, яке визначило першорядність її завдань. Насамперед передбачалося об’єднати селянство простими зрозумілими гаслами, визнано необхідним скликання селянських з’їздів, розгорнути роботу інструкторів на місцях та випуск селянських газет.

Упродовж березня–квітня організаторам селянської спілки вдалося провести не менше 14 повітових селянських з’їздів, інформація про які друкувалася в “Народній волі”. Вони, як правило, підтримували в своїх постановах політику Центральної Ради, ідею соціалізації землі та земельний закон 18 січня 1918 р.

Між тим час розкидати каміння минув, а зібрати його за допомогою такого закону було непросто. Закон був досить радикальним, тож не міг сприяти стабілізації політичного становища в нових умовах. Не викликав він симпатій і у командування німецьких та австро-угорських військ, що розглядали Україну передусім як джерело додаткової сировини та хліба, вкрай необхідних членам Четверного союзу для продовження війни.

Спочатку командування німецьких та австро-угорських військ декларувало своє неутручання в українські справи. Воно активно вивчало український уряд, намагаючись схилити його до поміркованих дій. М. Ковалевський, який у березні–квітні 1918 р. очолював об’єднане міністерство земельних справ та харчування, пізніше згадував про дві розмови з приводу земельної реформи, які він мав з німецьким послом в Україні бароном А. Муммом фон Шварценштайном та його радником Мельхiorом. Німці висловлювали тривогу з приводу дрібної парцеляції великих маєтків, що, на їх думку, повинно було сильно позначитись на продуктивності сільського господарства. Ще більше вони не могли зрозуміти, чому земля переходить до селян без викупу. На думку німців, селяни мусили викупити землю, від чого українська держава отримала б і фінансовий, і політичний зиск. Шляхом продажу землі держава могла б стабілізувати свою фінансову систему, а поряд з цим не створила б собі політичну опозицію з боку верстви земельних власників. З цих розмов М. Ковалевський виніс лише здивування “цинізмом німецьких фінансових дорадників”⁵². Він вважав, що німці зовсім не розуміли української дійсності, що Україна пережила глибокий революційний процес.

Між тим незаможне селянство, розгромивши поміщицькі маєтки, не поспішало з демонстрацією акцій на підтримку Центральної Ради, з іменем якої пов’язувало прихід німців в Україну. Полковник В. Петрів, який на чолі українського військового

⁵¹ Там само. С. 217.

⁵² М. Ковалевський. *При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії*. Інсбрук, 1960. С. 471-472.

підрозділу провів січень–лютий на Київщині та Волині, виніс враження, що село “було примушене само творити нове життя, само розв’язувало і аграрне питання, і питання самоврядування, і охорону влади і т. д. Рішуче кажу “само”, – продовжує Петрів, – бо безліч наказів і їх пояснень, чи то від центральних російських урядів, чи то від Центральної Ради, перемішані з льокальними розпорядками цивільних, а головню військових влад, створили хаос, в якому годі було розібратися юристові, не то неписьменному селянинові”⁵³. В. Петрів наводить приклади різної поведінки селян, які традиційно перебували в жорстких руках централізованої влади, а взимку 1918 р. несподівано відчували її повну відсутність.

Село неначе потонуло в анархії перерозподілу, замкнулося й жило своїм життям, відгородившись від решти світу створеною власноруч сомообороною. 19 березня голова Головної комісії по справах виборів до Українських Установчих Зборів М. Мороз доповів Малій раді про стан виборів, яким пошкодила саме анархія. Він навів кілька прикладів (в с. Хабному селяни не з’явилися на вибори, бо грабували горілчаний завод, в іншому селі вони були заклопотані продажем панського сіна) і зробив висновок про неможливість скликання в найближчий час Установчих Зборів⁵⁴. М. Ковалевський, повертаючись на початку березня 1918 р. з Генічеська до Києва, запам’ятав, що селяни вели себе “хитро, не виявляючи своїх переконань, а більше тримаючись приповідки “моя хата з краю”⁵⁵. Відверто ворожу позицію до земельного закону і, зрештою, до Центральної Ради зайняли земельні власники, які почали апелювати до німецького та австро-угорського командування з проханнями захистити їх від селянських погромів. Часто такі “захисти” виливались у криваві події. Про окремі з них повідомляла “Народня воля”.

Опозиційно налаштовані до есерівського урядового курсу українські політики говорили про гостру соціально-економічну кризу, в якій звинувачували уряд. 19 березня в Малій раді при розгляді питання про зміну складу уряду О. Степаненко від імені фракції соціалістів-самостійників зробив гостру критичну заяву, в якій по суті було висловлено недовіру урядові: “політика Українського уряду довела до повного зруйнування державного господарства: маємо повний хаос і анархію в народному господарстві; в селах анархія і братовбивча війна, в містах те ж саме, залізниці майже стали, старий державний апарат майже зруйновано, новий не утворено, податки майже не поступають. Необхідно утворити новий кабінет міністрів на принципі діловому”⁵⁶.

Наступного дня, коли в стінах Педагогічного музею відзначалася перша річниця заснування УЦР, на адресу лівої політики уряду було висловлено чимало нарікань. Критично виступали представник Єврейської соціалістичної робітничої партії Ю. Новаковський, російський есер Й. Скловський, бундівець М. Рафес, есеф М. Кушнір та есдек М. Порш. Останній не втримався від того, щоб не закинути есерам хибність кроку з соціалізацією землі та не нагадати про минулорічні перестороги УСДРП в цьому питанні⁵⁷.

⁵³ В. Петрів. *Військово-історичні праці. Спомини*. Київ, 2002. С. 323-324.

⁵⁴ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах*. Т. 2. С. 216.

⁵⁵ М. Ковалевський. *При джерелах боротьби...* С. 462.

⁵⁶ *Нова рада*. 1917. 20 березня.

⁵⁷ *Нова рада*. 1917. 22 березня.

Про опозиційні настрої до політики уряду в колах ліберально-демократичної української інтелігенції згадував Є. Чикаленко. Повернувшись із святкування першої річниці “Нової ради”, він занотував до свого щоденника: “Всі висловлювалися, що краще було б, якби німці взяли все в свої руки і самі посадили міністрів, бо наші ладу не дадуть і не заведуть спокою в нашій молодій державі. Наш уряд на чолі з Грушевським думав опиратись на сільську голоту, на наших большевиків, думаючи, що вони є сила, на якій можна збудувати державу. Недавно я, будучи в Грушевського, доводив йому, що Україну треба будувати на середньому землевласнику, що має від 15 до 150 десятин землі, бо це єсть найпевніший, найздоровіший елемент на селі”⁵⁸. Думці Є. Чикаленка можна було довіряти, оскільки він був чи не найкращим тодішнім знавцем реального села. Згадані ним селяни-власники на початку квітня вирішили публічно висловити своє невдоволення урядовою політикою. З ініціативи Української демократично-хліборобської партії в Лубнах зібрався численний (понад 2 тис. делегатів) хліборобський з’їзд шести північних повітів Полтавщини. В центрі уваги з’їзду опинилась земельна політика уряду, яка була визнана руйнівною. З’їзд вимагав відновити принцип приватної власності на землю, живий та мертвий інвентар, залишити великим господарством якийсь мінімум землі, а решту передати без- і малоземельним в оренду. З’їзд обрав делегацію у складі 205 осіб, яка увечері 7 квітня виїхала у Київ для зустрічі з членами Малої ради. М. Грушевський не допустив такої зустрічі, а прем’єр-міністр відповів делегатам, що земельний закон ухвалений Центральною Радою, і що про його зміну не може бути й мови⁵⁹. С. Шемет писав, що ні прем’єр В. Голубович, ні міністр земельних справ М. Ковалевський не розуміли позиції хліборобів та серйозності загального становища.

Приїзд чисельної делегації хліборобів справив у Києві сильне враження на громадськість. Як згадував П. Скоропадський, “з одного боку, всі противники Центральної Ради осмілилі і зараз же почали зав’язувати з прибувшою селянською опозицією контакт; з другого – в колах Ради це викликало велике сум’яття. Вже не можна було казати, ніби увесь народ санкціонує цей Третій Універсал; виявилось, що частина дійсного народу – працівники біля землі – зовсім не поділяє цих поглядів”⁶⁰.

Лінія урядової політики позначена насамперед лівим аграрним законодавством, все більше нашоувалась на опозицію в стінах Педагогічного музею. Поміrkовані члени Малої ради на чолі з М. Поршем розробили проект змін до земельного закону, який мав бути внесений на розгляд УЦР.

Загострення стосунків УЦР з німецьким командуванням, невдоволеність громадської думки, яка весь час зростала, і особливо приїзд делегації з Лубен посяли сумніви і серед частини есерівської партії. Є. Чикаленко 12 квітня, занотувавши до щоденника враження про відвідини Києва селянською депутацією, між іншим записав і таку фразу: “Есери вже підбивають есдеків, щоб вони підняли у Ц. Раді мову про незайманість участків менше 40 десятин, бо їм незручно йти самим проти себе, а вони голосуватимуть за есдецький законопроект”⁶¹.

⁵⁸ Є. Чикаленко. *Щоденник (1918–1919)*. Київ, 2004. С. 9.

⁵⁹ С. Шемет. До історії Української демократично-хліборобської партії // *Хліборобська Україна* (Відень). 1920. 36. № 1. С. 67–69.

⁶⁰ П. Скоропадський. *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*. Київ; Філадельфія, 1995. С. 136.

⁶¹ Є. Чикаленко. *Щоденник (1918–1919)*. С. 11.

Як згадував М. Ковалевський, підготовлений М. Поршем проект змін до земельного закону був винесений на обговорення спільного засідання Центральних Комітетів УПСР та Всеукраїнської Селянської спілки. Доповідь робив член ЦК УПСР М. Салтан, який вважав за можливе прийняття проекту М. Порша. Після доповіді розгорілася жвава дискусія, підсумки якої підвів М. Грушевський. За визначенням М. Ковалевського, він був рішуче проти будь-яких змін в аграрному законодавстві. Аргументував свою безкомпромісність голова УЦР двома причинами. Передусім він вважав, що Українська революція “була справою головним чином селянських мас, і гаслом цієї революції була націоналізація землі і поділ цієї землі між селянськими громадянами”⁶². По-друге, М. Грушевський вважав аморальним відступитися від ідей, які були закладені в III і IV Універсали Центральної Ради, “відмовитись від того, що ми обіцяли народові”⁶³.

Непоступливість М. Грушевського зняла питання розгляду поправок до земельного закону у Малій раді. Проте в уряді однозначності не було, оскільки він перебував під постійним тиском німецького командування. В цьому сенсі були характерними два накази головнокомандувача німецькими військами генерал-фельдмаршала Г. фон Ейхгорна про повний засів земельних площ (6 квітня) та про запровадження дії німецьких військово-польових судів (25 квітня), що було фактичним і неприхованим втручанням у внутрішні справи України. По Києву активно снували поголоси, що німці ліквідують Центральну Раду та змінять уряд. Шукаючи виходу з такого становища, В. Голубович вдався до тактики маневрування, запропонувавши місця в уряді соціалістам-федералістам В. Леонтовичу, Д. Дорошенку, Є. Чикаленку та близькому до німців О. Скоропису-Йолтуховському. Є. Чикаленку пропонували посаду міністра земельних справ на умовах недоторканості господарств з 40 десятин землі. Проте всі згадані особи від посад відмовилися⁶⁴.

В останні дні квітня 1918 р. стало очевидним, що уряд УНР та Центральна Рада потрапили в політичну ізоляцію і втратили вплив в Україні. Німцям вдалося досить легко організувати державний переворот, який вони здійснили 29 квітня руками генерала П. Скоропадського, в пожежному порядку проголошеного гетьманом України. З цього моменту земельне питання набрало нового звучання та спрямування.

⁶² М. Ковалевський. *При джерелах боротьби...* С. 477-478.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Є. Чикаленко. *Щоденник (1918–1919)*. С. 17.